

*Афанасьєв А. О., кандидат педагогічних наук,
СНС, старший науковий співробітник НДЦ ГП
Збройних Сил України (м. Київ)*

ФОРМИ ДІЯЛЬНОСТІ ДУХОВЕНСТВА У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ

У статті обґрунтовуються форми діяльності духовенства у військовому середовищі.

Ключові слова: “духовенство”, “форми діяльності духовенства”, “військовослужбовці”, “Збройні Сили України”.

В статье обосновываются формы деятельности духовенства в военной среде.

Ключевые слова: “духовенство”, “формы деятельности духовенства” “военнослужащие”, “Вооруженные Силы Украины”.

In the article forms of activity of clergy are grounded in a military environment.

Keywords: “clergy”, “forms of activity of clergy”, “servicemen”, “Military Powers of Ukraine”.

Розробка методологічних і методичних засад діяльності духовенства у Збройних Сил України передбачає, крім іншого, обґрунтування відповідних форм цієї роботи в умовах військового середовища. Природно, що крім врахування відповідного досвіду, при цьому необхідно враховувати роль і місце інституту душпастирства в армії та особливості військової служби, а саме:

1. Необхідність орієнтації діяльності духовенства на досягнення головної мети – сприяння забезпеченню необхідного рівня морально-психологічної готовності особового складу до безумовного виконання конституційного обов'язку щодо захисту Батьківщини.

2. Потребу органічного “входження” діяльності духовенства у систему роботи посадових осіб військ (сил), до якої, як відомо, відносяться навчання, виховання, розвиток, психологічна підготовка і самовдосконалення військовослужбовців.

3. Специфічну особливість військового середовища, на яку, зокрема, слушно наголошує С.С. Семенов. Вона полягає в тому, що “...в умовах армійського життя, яке базується на статутах, системі наказів, субординації, підпорядковане чіткому розпорядку дня тощо існує проблема оптимальної міри релігійної свободи. Адже індивідуальна і колективна релігійна поведінка військовослужбовців не повинна заважати воїнам виконувати службові обов'язки, завдавати шкоди боеготовності підрозділів” [1, с. 119] та ін.

Відомо, що як філософська категорія *форма* є способом існування і вираження певного змісту. Фахівці, характеризуючи значну кількість форм діяльності духовенства, водночас, як правило, не пропонують їх чіткої та оптимальної класифікації, а іноді й отожднюють окремі методи і форми цієї роботи. Крім того, запропоновані форми іноді

не виокремлюються за своїми виховними, дидактичними, психотерапевтичними та іншими ознаками, що ускладнює їх систематизацію, концептуальне визначення та широке практичне використання.

Серед теоретичних розробок українських фахівців заслуговують уваги монографія Т.Д. Тхоржевської “Православне виховання в історії педагогіки України”, дисертаційні роботи О.Ф. Варнашової, А.С. Жаловаги, Д.Є. Забзалюка, С.С. Семенова та ін., роботи вітчизняного педагога і психолога В.В. Ягупова, фахівців з проблем національного, громадянського, патріотичного та релігійного виховання, відомих релігійних діячів.

Так, Тхоржевська Т.Д., пропонуючи цікавий матеріал щодо засобів, методів і форм православного виховання, водночас не пропонує їх чіткої класифікації. О.Ф. Варнашова і Д.Є. Забзалюк, розглядаючи діяльність військових священиків, також не впорядковують форми їх роботи в армійських умовах. С. Ярмусь у своїх працях робить акцент переважно щодо методів душпастирства і пропонує їх відповідну класифікацію. Деякі форми діяльності священиків висвітлює протоієрей Д. Садов'як та ін. релігійні діячі.

Спроба зазначеної класифікації міститься у дисертаційному дослідженні С.С. Семенова, який до форм релігійної роботи у збройних силах відносить:

1. Колективні та індивідуальні.

2. Пов'язані з військово-церковною службою та позабогослужбові [1, с. 164].

Враховуючи педагогічні аспекти діяльності духовенства, представляють інтерес роботи вчених, які пропонують класифікація форм виховання та навчання воїнів. Зокрема, Г.Г. Ващенко, виокремлював релігійне, моральне та військово виховання, а В.В. Ягупов класифікує основні форми

навчання та виховання особового складу військовослужбовців, які доцільно враховувати при організації релігійної роботи [2, с. 257-258].

Актуальним є досвід практичної діяльності Ради у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України, матеріали з'їздів військових священників (капеланів) Української Православної Церкви Київського Патріархату, практична робота духовенства у Збройних Силах та інших військових формуваннях України тощо. Вони репрезентують актуальні форми і методи діяльності військових священників в мирний та воєнний час. Проте на сьогодні відсутні усталені підходи щодо класифікації зазначених понять.

Складність і багатоплановість функцій душпастирства у військовому середовищі, можливість використання тієї чи іншої форми стосовно різних напрямів цієї роботи обумовлює необхідність здійснення оптимальної класифікації форм діяльності духовенства у Збройних Силах України, яка була б зрозуміла її організаторам і виконавцям. При цьому недоцільно розрізняти форми роботи за обстановкою, в яких вони можуть застосовуватись (в мирний та воєнний час), оскільки основна частина цих форм може застосовуватись в обох випадках, або за сферою впливу (моральну та психологічну сфери особистості та військових колективів), з одного боку внаслідок специфічності цих форм впливу на зазначені сфери, а з іншого – через їх певну “універсальність” в багатьох випадках. Найбільш адекватною, на нашу думку, може бути класифікація зазначених форм за кількістю об'єктів впливу (окремі військовослужбовці та військові колективи в цілому) з урахуванням інших специфічних (організаційно-адміністративних, благочинних та ін.), виділених в окрему груп.

Таким чином, *форми діяльності духовенства у Збройних Силах України можна класифікувати за трьома групами:*

1. Індивідуальні форми роботи.

2. Групові форми роботи.

3. Інші специфічні форми роботи, які стосовно впливу на особовий склад можуть бути як індивідуальними так і груповими, або не мати безпосереднього впливу на нього і носити організаційно-адміністративний, благочинний, науково-дослідний характер тощо.

Аналіз наукових праць і практичної діяльності священників дозволяє виокремити такі *індивідуальні форми їх роботи з військовослужбовцями:*

листування військових священників з батьками та родичами воїнів, особливо з тими, які потребують моральної і психологічної підтримки, з метою вивчення їх індивідуально-психологічних якостей та надання їм відповідної допомоги;

проведення індивідуальних бесід з особовим складом з метою роз'яснення йому призначення та духовної величі військової служби, вивчення його потреб і запитів, надання (у разі необхідності) духовної та психологічної підтримки та ін.;

проведення індивідуальної релігійно-виховної роботи з воїнами, схильними до суїциду, порушень військової дисципліни, нестатутних взаємин, тощо;

надання морально-психологічної підтримки військовослужбовцям, які мають тяжкий душевний стан, і пережили (чи переживають) тяжкі події, мають складні сімейні обставини, нещодавно одружені чи переживають нудьгу за родиною та ін.;

навчання воїнів правильному здійсненню індивідуальної молитви і надання допомоги (у разі необхідності) в опануванні нею;

надання допомоги військовослужбовцю у підборі відповідної літератури та методичних порад щодо її вивчення, залучення їх до читання священних книг;

сприяння користуванню особовим складом предметами культової атрибутики;

роз'яснення військовослужбовцю особливостей дотримання норм релігійного життя і специфіки їх дотримання в армійських умовах;

виконання функцій щодо духовної підтримки військовослужбовців, їх “духовного очищення”;

психотерапевтична підтримка воїнів, особливо тих, хто зазнав психологічних стресів у екстремальній обстановці;

Найбільш поширеними є *групові форми роботи*, значення яких, крім іншого, полягає у зміцненні групової солідарності особового складу. До них можна віднести:

1. Зустрічі представників духовенства з військовослужбовцями, у першу чергу, з фахівцями, від яких в значній ступені залежить підтримання високої бойової готовності.

2. Проведення священниками духовно-патріотичних (духовно-моральних, “пастирських”) бесід з особовим складом [3, с. 17]:

2.1. – 3 молодими військовослужбовцями у період курсу молодого солдата, напередодні прийняття ними Військової присяги; благословення священнослужителем молодих

воїнів на прийняття Військової присяги [3, с. 18].

2.2. – 3 усіма категоріями особового складу на релігійно-просвітницьку і релігійно-моральну тематику. Програма цих бесід складається священником і, як правило, узгоджується з командиром; їх мета – укоренити у свідомості військовослужбовців прагнення до високих релігійних чеснот і глибоких патріотичних почуттів.

3. Проведення (з відома військового керівництва) з особовим складом позабогослужбових бесід і читань.

Позабогослужбові бесіди по своїй суті були важливі у різні історичні періоди, проте актуальними вони можуть бути і у сучасних умовах, причому для всіх категорій військовослужбовців (вони тісно пов'язані з психотерапевтичними методами впливу на особистість, обгрунтованими С. Ярмусем [4, с.22-29]).

4. Проведення співробітниками Синодального військового відділу УПЦ та іншими представниками духовенства курсів лекцій і факультативних занять у військових і правоохоронних вищих навчальних закладах, що сприяє формуванню високого рівня православної культури і духовно-морального потенціалу майбутніх офіцерів. Акцент при цьому робиться на багату українську християнську історію, на подвиги великих полководців – князів Київської Русі, славетних козацьких гетьманів, полковників і воєначальників [5, с. 22].

5. Проведення релігійних заходів з метою забезпечення позитивної мотивації особового складу для виконання навчально-бойових завдань і подальшої військової служби. Наприклад, 14 червня 2009 року голова Синодального військового відділу УПЦ благословив випускників Української військово-медичної академії. Інший приклад – у морських походах на кораблях Військово-Морських Сил Збройних Сил України разом із матросами і курсантами також бере участь священнослужитель. Так, у 2009 році у період випускних іспитів разом із курсантами Севастопольського військово-морського ордена Червоної Зірки інституту ім. П.С. Нахімова священнослужителі Симферопольської та Кримської єпархії, за благословенням правлячого архієрея двічі брали участь у тижневих морських походах [3, с. 18].

6. Використання різноманітних форм духовно-патріотичної роботи із допризовниками, оскільки “духовне окормлення військовослужбовців...

починається ще до призову” [3, с. 17-18], а саме:

6.1. Запрошення напередодні Дня захисника Вітчизни учнів старших класів до військових частин, де вони у майбутньому можуть проходити військову службу для проведення зустрічей за участю священнослужителів і представників військкомату (такі зустрічі, зокрема, практикуються в Криму за благословенням митрополита Симферопольського і Кримського Лазаря).

6.2. Проведення зі школярами під час вказаних зустрічей екскурсій до музеїв військових частин, ознайомлення їх з сучасним озброєнням і технікою, показ фільмів на духовно-патріотичну тематику.

6.3. Проведення молебну перед відправкою чергового молодого поповнення до місця проходження військової служби.

7. Здійснення духовенством (спільно із проведенням бесід із особовим складом) Таїнств і треб.

8. Турбота та морально-психологічна підтримка хворих військовослужбовців у госпіталах і лазаретах.

9. Віддання почестей воїнам, які загинули при виконанні своїх обов'язків у різні історичні періоди, як у мирний, так і воєнний час. Прикладами подібних форм роботи є:

9.1. Вшанування пам'яті загиблих воїнів та їх поминання, турбота про збереження пам'яті про них (у т.ч. організація пошуку місць їх поховання та перепоховання з почестями, оповіщення рідних про смерть бійця і місце його поховання тощо), наприклад:

9.1.1. Вшанування у 2009 році напередодні Перемоги у Великій Вітчизняній війні пам'яті загиблих Предстоятелем УПЦ Блаженнішим Митрополитом Володимиром разом із Предстоятелем Фінляндської Автономної Православної Церкви Константинопольського Патріархату Архієпископом Карельським та всієї Фінляндії Львом та відправлення заупокійної літії за жертвами Другої світової війни [6, с. 32];

9.1.2. Перепоховання 9 травня 2009 року в селищі Іванків Бориспільського району Київської області останків моряків Пінської військової флотилії, прикордонників, військовослужбовців і командирів 37-ї армії, які героїчно загинули в 1941 році, за участю і з благословення Блаженнішого Митрополита Володимира вікарія Київської Митрополії УПЦ єпископа Макарівського Іларія [1, с. 149; 7, с.30]

9.2. Проведення релігійних заходів задля поминання загиблих у мирний час (наприклад, у каплиці на Скнилівському літовищі у Львові 27 липня 2007 року відбулася екуменічна панахида за загиблими під час Скнилівської трагедії [8];

10. Служіння Божественної Літургії, молебнів за участю особового складу, проведення регулярної богослужбової діяльності, у тому числі у полкових храмах, і масових богослужінь [1].

11. Проведення єпархіями добродійних концертів, добродійних паломницьких поїздок і екскурсій по святих місцях для військовослужбовців і членів їх сімей. Наприклад, у травні 2009 року представники органів військового управління, військових частин, установ і вищих військових навчальних закладів брали участь у паломницькій поїздки до м. Люрд (Франція). Також вже стало доброю традицією відвідування військовослужбовцями Свято-Троїцького жіночого монастиря в м. Сімферополі, де знаходяться мощі святителя Луки, архієпископа Симферопольського та Кримського. Інший приклад – щорічно українські військовослужбовці беруть участь у традиційній хресній ході на вершину Чатир-Дага Еклізі-Бурун у Криму, де за давніх часів знаходилась церква в ім'я Пресвятої Богородиці [3; с. 18].

12. Відвідування священнослужителями сімей військовослужбовців.

13. Керівництво церковним хором (хору військової частини або хору, якій за узгодженням із командуванням може її відвідувати) та залучення військовослужбовців до співу в ньому при проведенні богослужінь (ці форми роботи, як відомо, використовувались у минулому та потенційно можуть бути витребуваними у сучасних Збройних Сил України).

14. Викладання військовими священниками релігійного вчення за узгодженням із командуванням та за умови відповідності цієї діяльності чинній нормативно-правовій базі.

15. Проведення всенощних та обідень. Наприклад, у 2007 році українські миротворці спільного українсько-польського миротворчого батальйону “УкрПолбат” багатонаціональної тактичної групи “East” сил КФОР у Косовому взяли участь у всенощних літургіях, які відбулися на американській військовій базі “Bondsteel” та базовому таборі “Бреза”, де розташовуються наші військові. По закінченні літургій наші миротворці

освятили паски, крашанки та інші страви до святкового столу [9]. Така форма релігійної роботи лише епізодично використовується у Збройних Сил України. Проте за узгодженням із командуванням її можна використовувати більш широко.

16. Відзначення представників Збройних Сил України, у т.ч. звільнених у запас (відставку), церковними нагородами. Так, 14 травня 2009 року Блаженніший Митрополит Володимир нагородив орденом преподобного Іллі Муромця екс-начальника Головного управління розвідки Міністерства оборони України В. Палія, який, будучи начальником цього управління, сприяв будівництву храму на території офісу цієї структури [10, с. 35]. 6 лютого 2009 року, напередодні святкування 20-річчя виводу радянських військ із Афганістану, Предстоятель УПЦ Блаженніший Митрополит Володимир зустрівся з керівництвом Української спілки ветеранів Афганістану та священниками-ветеранами і вручив їм церковні нагороди [11, с. 44].

При цьому, до *групових форм роботи духовенства*, які, переважно, використовуються у бойовій обстановці, або щодо військових підрозділів, що залучаються до виконання бойових завдань у мирний час, можна віднести:

1. Служіння Божественних літургій, молебнів, парастасів та інших богослужінь із пастирським напуттям для військовослужбовців, які відправляються для виконання миротворчих завдань або інших екстремальних функцій чи вже виконують їх. Так, протягом шести місяців у Косові перебували українські миротворці першого парашутно-десантного батальйону під командуванням першого заступника командира 25-ї окремої повітряно-десантної бригади підполковника О. Комісарова у складі українсько-польського підрозділу “УкрПолбат”, які за цей час вони врегулювали велику гострих ситуацій. Їх супроводжував настоятель меморіального храму міліціонерів, які загинули, при УМВД Дніпропетровської обл. протоієрей І. Осадчовський. Кульмінацією усвідомлення своєї місії та синового ставлення до Православної Церкви було рішення командира батальйону відслужити Божественну літургію в канун вильоту до місця виконання миротворчої місії [12, с.56].

2. Проведення хрещень, сповідей і причащань військовослужбовців в умовах миротворчих операцій та у бойовій обстановці, які особливо гостро відчувають,

що потребують молитви, допомозі Божій, заступництві святих. Присутність священника в подібних екстремальних умовах стає для них серйозною підмогою.

3. Відвідування поранених в госпіталях.

4. Організація концертів, чаювань, пам'ятних зустрічей та інших заходів.

5. Відспівування та погребання загиблих або померлих за церковним статутом.

До інших специфічних форм діяльності духовенства у Збройних Силах України, на нашу думку, можна віднести:

1. Передачу церковних святинь для особового складу [3].

2. Проведення церковних церемоніальних заходів: вінчання, хрещення, освячення нових полкових храмів, бойових прапорів, відспівування, проведення церковних парадів тощо, прикладами яких є:

освячення пам'ятних хрестів, ікон, або інших предметів культу, які мають деякі військові формування. Наприклад, у 1918 р. під час перебування Другого Запорозького полку УНР на Хортиці було поставлено пам'ятний хрест з надписом, який був освячений полковим капеланом М. Машнягою разом із відправленням служби Божої і панахиди [13, с. 37];

освячення у 2008 р. Святійшим Патріархом Київським і всієї Руси-України Філаретом на запрошення начальника Національної академії оборони України генерала армії України В.Г. Радецького каплиці, збудованої на честь Покрова Пресвятої Богородиці [14];

здійснення траурних заходів і панахид на кладовищах із батьками та родичами загиблих воїнів;

організація зустрічей із сім'ями вбитих воїнів, під час яких духівництво служить панахиди і проводить бесіди;

проведення церковних парадів. Як відомо, на сьогодні відповідна нормативно-правова база та практика їх проведення у Збройних Силах України відсутні, проте потенційно за певних умов вона може використовуватись.

3. Запрошення військовослужбовців за домовленістю з командирами військових частин на приходи, де для них можуть організуватись зустрічі з прихожанами і духівництвом, проведення з ними ознайомлювальних екскурсій-лекцій, що надають первинні відомості про устрій та історію храмів, духовно-етичних бесід (на думку фахівців, це перспективна форма взаємодії Церкви і Армії).

4. Організація роботи церковних бібліотек в кожному полковому храмі, іконно-книжкових лавок і "летучих" бібліотек.

5. Збір і передачу приходами продуктів, медикаментів та іншої гуманітарної допомоги військовим частинам, особливо тим, які залучаються до виконання бойових завдань. Наприклад, "...у дні великих православних свят священнослужителі привозять у військові частини пасхальні кулічи, солодкості, мед, яблука, виноград, млинці, зібрані прихожанами..." для того, щоб військовослужбовці "...могли відчути материнську любов Святої Церкви" [3, с. 18-19].

6. Взаємодію священнослужителів з військовослужбовцями підшефних частин.

7. Догляд за військовими кладовищами, облік полеглих, місць їхніх поховань та їх облаштування. Наприклад, ці форми роботи виконували капелани легіону Українських Січових Стрільців. Для цієї мети залучалися місцеві церкви, де в книгах фіксувалися дані про полеглих [15, с. 8, 11].

8. Налагодження шефських зв'язків з військовими підрозділами, що є перспективною формою роботи (наприклад, органи міської влади м. Запоріжжя, як відомо, підтримують шефські зв'язки із підводним човном Військово-Морських Сил Збройних Сил України "Запоріжжя").

Як свідчить практика цієї діяльності, призовники і військовослужбовці військової служби за контрактом відправляються у військові частини і на кораблі з благословенням Церкви і напуттям священнослужителів по особливих путівках, підписаним главою району, військовим комісаром і благочинним. У підшефні частини регулярно передається гуманітарна допомога, до складу якої входить духовна література, ікони, натільні хрести.

9. Проведення релігійно-моральних заходів, спрямованих на зміцнення військової дисципліни та правопорядку, згуртування військових колективів, запобігання суїцидальних випадків як серед віруючих, так і невіруючих військовослужбовців.

10. Виступи військових священників у печаті.

11. Боротьба із сектантством, деструктивними культурами, дискредитацією православ'я та насильницьким впровадження інших релігій.

Відомо, що представники сект, деструктивних культур є серед солдат, що часто спричиняє негативний вплив на його духовну сферу та психічне здоров'я. Так, за

спостереженнями протоієрея Іоанна Яреми, який оформлює у Чернігівській єпархії військові частини, "...частіше за все, якщо молода людина попадає в таку секту, у військоматах при медогляді фахівці помічають психічні відхилення і таких юнаків просто не беруть до армії... Тому що людині, у якої порушено сприйняття оточуючого світу і людей, дати зброю у руки – це не просто злочин, а реальна небезпека. З іншого боку, у середовищі солдат бувають будь-які знання або думки відносно сект, то у бесіди із священником вони отримують відповіді на питання, які їх турбують, відносно поглядів на життя або ставлення до релігії" [16, с. 63-64]

Тривожною тенденцією, яка підтверджує активізацію в останні роки впливу деяких зовнішніх і внутрішніх структур на ідеали та духовну сферу українського народу, є посилення дискредитації православ'я, котре, як відомо, відіграє надзвичайно важливу роль у системі його ціннісних орієнтацій. Приклади такого впливу з боку окремих держав наведені у дисертаційному дослідженні С.С. Семенова [1].

Крім того, дискредитація православ'я здійснюється також окремими вітчизняними

вченими. Це стосується, зокрема, так званого "Звернення про визнання християнізації Русі національною трагедією України-Русі" Г.С. Лозко [17]. Вчена, не враховуючи поглядів фахівців щодо виключно важливої ролі православ'я в системі ціннісних орієнтацій українського народу та застережень, що правильна оцінка неможлива без історичного контексту, врахування менталітету епохи, тлумачить події більш ніж тисячорічної давнини з позицій сьогодення, демонструє типовий приклад осучаснення минулого і порушення логіки наукового дослідження. Звичайно, що подібні матеріали повинні аргументовано викриватися науковцями та релігійними діячами.

Таким чином, науково обгрунтоване застосування зазначених форм діяльності духовенства у Збройних Силах України виступає важливою умовою ефективності та системності цієї роботи і досягнення поставлених цілей в цілому. Ця проблема, враховуючи її актуальність, потребує подальшого обгрунтування.

Література

1. Семенов С.С. Релігія і армія (соціально-філософський аналіз взаємовідносин): Дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Харківський військовий ун-т. – Х., 2004. – 205 с.
2. Ягупов В.В. Теорія і методика військового навчання: Монографія. – К.: Тандем, 2000. – 380 с.
3. Кротков Д. Взаємодія Церкви і армії в Криму / Віра і честь. – 2009. – № 2. – С. 16-23.
4. Ярмусь С. Сучасне душпастирство / Київський патріархат; Київська духовна академія. – К.; Вінніпег, 1994. – 269с.
5. Архієпископ Львівський і Галицький Августин. Сьогодні маємо ексклюзивний прецедент в налагодженні співпраці зі Збройними Силами / Віра і честь. – 2009. – № 1. – С. 18-25.
6. Напередодні Дня Перемоги Предстоятелі Української та Фінляндської Православних Церков вшанували пам'ять загиблих у Великій вітчизняній війні / Віра і честь. – 2009. – № 1. – С. 32.
7. Вікарій Київської Митрополії УПЦ єпископ Макарівський Іларій здійснив перепоховання останків військових моряків загиблих у 1941 році / Віра і честь. – 2009. – № 1. – С. 30.
8. У Львові пом'янули загиблих під час Сквиливіської трагедії / Релігійно-інформаційний центр України. – [Електронний ресурс]. – Версія доступу: / <http://old.risu.org.ua/ukr/news/article%3b16956>.
9. У Великдень українські миротворці у Косовому відвідали богослужіння у каплиці, де освятили паски, крашанки та інші страви до святкового столу. – [Електронний ресурс]. – Версія доступу: / <http://www.mil.gov.ua/index.php?lang=ua&part=news&sub=read&id=9314>
10. Блаженніший Митрополит Володимир нагородив орденом преподобного Іллі Муромця екс-начальника управління військової розвідки Міністерства оборони України / Віра і честь. – 2009. – № 1. – С. 35.
11. Предстоятель Української православної церкви вручив церковні ордени керівництву Української спілки ветеранів Афганістану / Віра і честь. – 2009. – № 2. – С. 44-45.
12. Практичний досвід співробітництва УПЦ з українською армією і умовах виконання бойових завдань сприяє духовній просвіті та евагелізації війська нашої держави / Віра і честь. – 2009. – № 1. – С. 56-57.
13. Садов'як Д. Словом Божим до перемоги. Про роль капеланства у формуванні духовної свідомості військовослужбовців. – Військо України. – 2002. – № 5-6. – с.36-37.
14. Головков А. На території Національної академії оборони України освячено каплицю. – [Електронний ресурс]. – Версія доступу: / <http://www.cerkva.info/2008/12/06/NAOU.html>
15. Забзалюк Д. Є. Душпастирська служба українських військових формацій першої половини ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / Національний ун-т "Львівська політехніка" – Л., 2007. – 19с.
16. Ярема І. Священик повинен інтуїтивно відчувати образ життя, яким живе військова частина / Віра і честь. – 2009. – № 1. – С. 59-65.
17. Лозко Г. С. Звернення про визнання християнізації Русі національною трагедією України-Русі / <http://h.ua/story/122294/>.